

Received 27.08.2021	Research Article	JOTS
Accepted 22.09.2021		6/1
Published 01.01.2022		2022: 21-38

Eski Türklerden Günümüze Altay Şamanizminde Çök/Sök Ayini

Čök/Sök Ritual in Altaic Shamanism from Ancient Turks to Present Day

Nükhet OKUTAN DAVLETOV*

Cappadocia University (Nevşehir / Turkey)
E-mail: nukhetdavletov@gmail.com

Timur B. DAVLETOV*

International Organization of Turkic Culture (TÜRKSÖY)
(Ankara/Turkey)
E-mail: aronxakas@yahoo.com

The word *čök* which has only been found in Tepsy VI, Tuba II and one inscription from Adrianov's collection, and has been interpreted differently by Turcologists such as Malov, Kyzlasov, Klyashtorny, Erdal, Orkun, Barutcu-Özönder and Aydın. In this study, the word *čök* identified in the Turkic runic texts of Siberia, and the associated ritual of libation have been evaluated as an ancient and common element in the Shamanism of Altaic peoples for the first time in Turcology. For this reason, traces of the concept have been searched in Tungus-Manchu, Korean and Mongolian as well as Turkic languages belonging to the Altaic language family. It has been emphasized that this word, which was recorded in different forms among Turkic and Mongolic peoples, can be an old and common Altaic word. In this way, the existence of Shamanism among the ancient Turks living in the Yenisei region has been exemplified with this word, and it's been seen that this concept has been preserved until the 21st century in societies speaking Turkic, Mongolic and Manchu-Tungusic languages and perpetuating traditional Shamanism. And results of this research have been presented to the service of Turcology.

Key Words: Turkic, Altaic, Shamanism, Yenisei inscriptions, libation, *čök/sök*.

* ORCID ID: 0000-0001-9312-8385.

* ORCID ID: 0000-0002-7767-4797.

“dağım, kutsalım, yalçın (sarp) kayam! Azizim, amin!” şeklinde okumuştur (2013a: 208-209, 246).

Aydın, *A Shamanistic Exclamation in the Yenisei Inscriptions: Çök!* (2017) başlıklı çalışmasında şimdiye dek bu kelime üzerine yapılan tartışmaları ve farklı okuma denemelerini topluca vermiştir. Buna göre yukarıda görüşlerine yer verilen dilbilimcilere ek olarak Orkun, *çök* kelimesini ‘Tanrıya karşı yapılan bir hitab’ (Orkun’dan aktaran Aydın, 2017: 13-14); Barutçu-Özönder ise ‘Yardım et!’ (Barutçu Özönder’den aktaran Aydın, 2017: 13-14) olarak yorumlamışlardır. Bununla birlikte Erdal, *çökle-* fiilinin eski Uygurca metinlerde ve *Drevnetyurkskiy Slovar*’da⁴ geçtiğini belirtmekte ve Eski Uygurcada *çök-* köküne rastlanmasa da Tatarca ve Çuvaşça gibi bazı çağdaş Türk dillerinde kelimenin ‘kurban’ ve ‘kurban ayini’ anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir (1991: 434-45). Gerçekten de *çök* kelimesi XXI. yüzyılda basılan bir Tatarca-Rusça sözlükte dahi kendisine yer bulmakta ve ‘putperestlikte ateşe kurban sunma ayini’ ve ‘bu ayin esnasında dile getirilen nida’ olarak tanımlanmaktadır (Asilgaraev, 2007: 583). Fedotov da *çök* (Çuvaşça *çük*) kelimesini ‘Pagan Çuvaşlarda kurban, kurban amaçlı sunulan yemek’; *çükle-* fiilini ise ‘*çük* (kurban) sunmak’ olarak tanımlamış ve bu geleneğin adının *çükleme* olduğunu belirtmiştir (1996: 426-427).

Çuvaşlarda Çük

Semenova, eski bir hasat bayramı olduğunu ifade ettiği *çükleme* kavramının Rusçaya ‘kurban sunmak, şükür kurbanı sunmak’ olarak çevirilebileceğini ifade ettikten sonra bu ayinin detaylarını şu şekilde aktarmıştır:

“Çuvaşlar, yeni hasattan elde edilen tahıllardan ekmek yapmadan önce bu ilk tahılların tanrılara sunulması ve bunların tüketilebilmesi için tanrılarının rızalarının alınması gerektiğine inanmaktaydılar. Kadınlar *çükleme*’de belirli bir yere sahipti. Örneğin ev sahibi erkeğin eşi, kocasıyla aynı sözleri ve hareketleri tekrarlar, ayinde kocasının hemen arkasından masaya otururdu. Önce masaya bir kâse yulaf lapası getirilir, lapanın ortasına bir delik açıp bu boşluğa yağ dökülür ve lapanın etrafına da kaşıklar dizilirdi. Sonra kâsenin üzerine ekmek koyulur ve ekmeğin üzerine de bir tuzluk içinde tuz yerleştirilirdi. Bazen tuz yerine peynir tercih edildiği de olurdu. Masaya büyük ağaç bir kapta bira getirilir ve ev

Adrianov, A. V. *Pisanitsy* (Otçet za 1904 g.) (rukopis) – Arhiv Muzeya arheologii i etnografii Sibiri Tomskogo gosuniversiteta, d. 55, risunki mejdu opisaniyami XIX-33 i XIX-39, XIX-36, XIX-35.

⁴ Otko çöklemiş yeteçiler (Nadelyayev at al., 1969: 155).

sahibi tarafından ayine katılan konukların her birine bu ritüel yiyecek ve içecekten ikram edilirdi” (2015: 134-135).

Çuvaşlarda *çük/çök* ile ilgili bir diğer kavram da açık havada toplu biçimde yapılan kurban ibadetini ifade eden *uy çükë* (Rodionov, 2016: 122) kavramıdır. Kelimenin Rusça kaynaklarda /ü/ yerine /u/ ile yazıldığı ve bu sebeple sıklıkla *uçuk* olarak geçtiği görülmektedir. *Uçuk*, Salmin’in ifadesiyle Çuvaşça ‘vadi, ova, bozkır, tarla’ gibi anlamlara gelen *uy* ve ‘iyi bir hasat elde edebilme amacıyla ruhlara dua eşliğinde kurban sunumu’ anlamındaki *çuk* kelimelerinden oluşmaktadır. Salmin, Çuvaşların *halah uçuk*’u ‘halk uçuk’ ve *pısāk uçuk* ‘büyük uçuk’ ifadelerinin de ayinin umumî yapısını vurguladığını belirtmektedir (1994: 35).

XIX. yüzyılın ortalarında pagan Çuvaşların Çeboksarı’daki *uçuk* ayinlerinden sonra hayvan kemiklerinin, yolunmuş kuş tüylerinin her yere saçılmış vaziyette bırakıldığı, Çuvaşların kurban edilen hayvanların etlerini yiyip kemiklerini yaktıkları kaydedilmiştir. Ancak kurbanın tek seferde tüketilmesi ve sunulması gerektiği için kurban etinden arta kalanların da kemiklerle beraber yakıldığı durumlar olabilmekteydi. Kurban edilen hayvanın derisi ise *kiremet*⁵ ağaçlarına asılmaktaydı. Medvedev, günümüzde ise Başkurdistan’ın Bakalinskiy Bölgesi’ndeki Yultimirovka Köyü’nün vaftiz olmayan Çuvaşlarının, *uçuk*’ta kurban edilen koyun ve koçların derilerini evlerine götürdüklerini ifade etmektedir (2016: 145).

Salmin, bu törenin her yıl ya da 3 yılda bir olacak şekilde ata ruhları için düzenlenen toplu ayinlerden ve bahar ekiminden sonra yaz başında tüm köy tarafından düzenlendiğini; XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarından itibaren ise bu ayinin kötü geçen bir hasadın ardından ya da salgın hastalıklardan kurtulmak için de yapıldığını belirtmektedir (1994: 35). *Uçuk* bu yönüyle Güney Sibiryaya Türklerinden Hakasların *tayığ* dedikleri kurban törenlerini hatırlatmaktadır. Hakasların da hem bereket için hem de felaketlerden

⁵ *Kiremet* adı, kimi kaynaklarda Çuvaşlarda kötü ruhların yaşadığı yerin adı, kimi kaynaklarda ise doğrudan bu ruhlardan birisi olarak geçmektedir. Başta ormanlık alanlar olmak üzere, dağlarda ve su kaynaklarının yakınında *kiremet* adıyla anılan pek çok yer bulunmakta ve Çuvaşlar buralarda dua ve kurbanlar eşliğinde ibadet etmektedirler (Bayram, 2013: 321, 520). *Kiremet* kavramı için ayrıca bk. Bayram, 2015: 21-35.

kurtulmak için iyelere köy halkı olarak dualar eşliğinde kurbanlar sundukları bilinmektedir.

Güney Sibirya Türklerinde Çök/Sök

Aydın, üç Yenisey yazıtında tespit edilen ve çök olarak okunması gerektiğini ifade ettiği bu tartışmalı Eski Türkçe kelimenin Güney Sibirya Türklerinin şaman ayinlerinde günümüzde hala kullanılması sebebiyle ‘Şamanist bir nida’ (2013b: 40; 2017: 17) olduğunu Altaycadan örnekler vererek ifade etmiştir. Konuyla ilgili Çarlık, Sovyetler ve Rusya Federasyonu dönemi kaynaklarında bu seslenişin ayinlerde libasyon yani saç sırasında çıkarıldığı bilgisi verilmektedir. Ayrıca kelimeyi doğrudan şaman ayinleri ve kamlarla açıklayan Butanayev’in (1999) *Hakassko-russko istoriko-etnografiçeskiy slovar* adlı çalışması ve Subrakova’nın (2006) *Hakassko-russkiy slovar*’ı gibi daha önceki Hakasça-Rusça sözlükler de Aydın’ın bu tespitini doğrulamaktadır.

Her ne kadar uzun yıllar boyunca Altay topraklarında misyonerlik faaliyetleri için bulunan Verbitskiy tarafından 1884’te Kazan’da yayımlanan *Slovar altayskago i aladagskago nareçiy tyurskago yazıka* [Türk Dilinin Altay ve Aladağ⁶ Lehçeleri Sözlüğü] adlı sözlükte bu ifade bulunmasa da bilindiği üzere Altaylar arasında derleme yapan araştırmacıların kayıtlarında bu kelime mevcuttur. Ayrıca Verbitskiy’nin 1884 tarihli çalışmasından daha önce Rus Ortodoks Kilisesi Altay Misyonerlik Servisi üyelerince meydana getirilen ve 1869’da Kazan İmparatorluk Üniversitesi matbaasında basılan *Grammatika altayskago yazıka* [Altay Dili Grameri] adlı eserin 2005’te yayımlanan tıpkıbasımında da çök kelimesi ‘putlara yapılan kurban saçısı esnasında çıkarılan nida’ olarak tanımlanmıştır; aynı kökten türetilen çokto- fiili ise ‘putlara saç yapmak, ateşe çok nidası eşliğinde yemek parçaları sunmak’ şeklinde açıklanmıştır (2005: 292).

Yukarıda Çuvaşça *uy çükë* (Rodionov, 2016: 122) kavramının Rusça kaynaklarda <ü> yerine <u> ile yazıldığı ve bu sebeple uçuk olarak geçtiği ifade edilmiştir. Aynı şekilde doğru yazımının çök olması gereken kelimenin Altaycada çok biçiminde kaydedilmiş olması da yine Rusça yazımdan kaynaklanıyor

⁶ Burada Aladağ Lehçesi olarak kastedilen günümüz Hakasçasıdır. Verbitskiy tarafından Altaycanın içine Teleüt, Telengit, Biysk yerlilerinin dili dâhil edilirken; Aladağ lehçesine ise Şor, Hakas ve Kuzey Biysk’te yaşayan Kumandinlerin dili dâhil edilmiştir (Verbitskiy, 1884: III-IV).

olmalıdır.⁷ Nitekim İnan da kelimeyi *çook* olarak aktarmış ve ibadet vaktinde tekrar edilen ‘Amin!’ anlamında bir kelime olduğunu ifade etmiştir (1998: 393). Ancak kelimeyi *çöök* şeklinde /ö/ ile veren ve Altayca ‘anlatıların ve hikâyelerin sonunda kahramanları, tanrıları ya da ruhları sakinleştirmek için kullanılan kalıp bir ünlem’ (Demçinova’dan aktaran Yadanova, 2013: 253) olarak açıklayan kaynaklar da bulunmaktadır. Araştırmacılar tarafından eski Türk dönemine ait Yenisey yazıtlarındaki *çök* ile aynı kelime olduğu tespit edilen bu *çöök/çook* ifadelerinin çift /ö/ ya da /o/ ile yazılmasının sebebi olarak ise kelimenin daha önce de belirtildiği üzere şaman ayinleri sırasında kaydedilmiş bir ünlem olması gösterilebilir. Nitekim alan araştırması kayıtlarına dayalı literatürde de kelimenin standart bir yazımı bulunmamaktadır.

Bu kelime, Hakasçada da *söök* ve *seek* biçiminde /s/’li olarak yaşamaktadır ve yukarıda bahsedilen diğer Türk dillerinde olduğu gibi özel bir kurban ritüeline adını vermiştir. Hakasça-Rusça sözlüklerde *seek* ‘şarap ya da süt saçısı yapılırken söylenen nida’ (Subrakova, 2006: 456); ya da *söök* ‘Dağ iyelerine şarap veya başka içeceklerle saçı yapılırken çıkarılan ses, sesleniş’ (Butanayev, 1999: 120) olarak tanımlanmıştır. Kelimenin fiil hali olan *seektirge* (*seekte-*) Hakasçada ‘Şaman ayini sırasında içki saçmak, kurban yerlerinin iyelerine ve putlara/idollere saçı yapmak’ (Subrakova, 2006: 456) ve *sööktirge* de ‘Şarap veya tütününü dağ iyelerine saçmak’ olarak yer almaktadır: *Ham pozınıñ tösterine sööktepçe* “Kam, kendi yardımcı ruhlarına *sööklüyor/söökleme* yapıyor” (Butanayev, 1999: 120). Hakasçada *söök* ritüeli ile ilgili bir diğer kavram da ‘kamlama esnasında şamana sunu maddesini getiren yardımcı kişi’ anlamına gelen *söökteceñ kızı’dir* (Butanayev, 1999: 120).

İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti olarak çevirebileceğimiz İRGO ile Rusya Orta ve Doğu Asya Araştırma Komitesi tarafından 1913-1914’te araştırma yapması için görevlendirilen Stepan Maynagaşev, Hakasların XX. yüzyılda hala sürdürmekte oldukları geleneksel *tigir tayii* (gök ayini) sırasında kurban sunulurken “*seek-see*” ifadesinin kullanıldığını kaydetmiştir (1916: 97):

⁷ İleride bahsedilecek olan *söök/seek* ya da *söög/seeğ* kelimelerinde de hem /ö/ hem /e/’li yazım dikkat çekmektedir. Bunun da Rusça yazımdan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Araştırmacıların Kiril alfabesinde /ö/ sesini verebilmek için kullanmaları gereken <ë> yerine <e> harfini tercih etmelerinden dolayı zaman içinde kabullenilmiş bir dönüşüm söz konusu olabilir.

Küger turğan kük tigir, sek!

Gögerip duran mavi gök⁸, sek!

Küdür turğan hara çir, sek!

Bizi taşıyan kara yer, sek!

Butanayev de 1972’de Kirba Dağı’nda yapılmış bir *tağ tayii* yani dağ iyelerine kurban sunma ayini sırasında söylenen aşağıdaki duayı, 1888 doğumlu Sıgan Domojakov’dan kaydetmiştir (2006: 161-163):

Söök! Söök!

Söök! Söök!

Adap turğan tisker miis

Adını andığımız, tisker⁹ yüzlü

Tipsey hayrahan!

Tepsey hayrahan!¹⁰

Arğa çahsı çonnıj tayii çitsin!

Emekçi iyi halkın kurbanları sana ulaşsın!

Butanayev aşağıdaki duayı ise zamanında Arkut Sunçugaşev adlı 1890 doğumlu ünlü bir Hakas şamanın ayinine katılmış olan 1916 doğumlu Tatyana Domogaşeva adlı bir katılımcıdan 1980’de kaydetmiştir. Duanın başında şaman, Hakasların tös dedikleri iyeleri ve koruyucu ruhları, onlara *seek* nidasıyla seslenip besleyerek çağırılmaktadır (2006: 207-209):

Seek, seek!

Seek, seek!

Adam hannañ alğan huyağımınñ eeleri

Atam handan aldığım zırhımın iyeleri

Azır holıma çayalıp odırınar.

Çatal koluma yayılıp oturunuz.

Hakasların bu ritüeli günümüzde de *seek-seek* adıyla yaşattıkları, alan araştırmaları sırasında görülmüştür. Örneğin görüşme sırasında 40 yaşında olan Hakas Dili ve Edebiyatı öğretmeni Aleksey Çaptıkov, kendisine Erlik Han (Hakasça *İrlig*) ile ilgili bir soru sorulduğunda başından geçen şu hikâyeyi anlatmıştır:

“Bir gece komşu köye gitmiştik. Dönüş yolunda yan gözle baktığımda bir de gördüm ki ileride bir atlı gecenin içinde koşturarak geliyor. Atın sadece yarısı, yani ön ayakları görünüyordu, arkası ise görünmüyordu. Beni durdurmaya çalışıyordu sanki. Ben korkup daha hızlı gitmek istedim; ama birden araba duruverdi, motor çalışmıyordu. O anda bir baktım ki arabada bir şişe içki duruyor. Çocukken duyduğum *seek-seek* geldi aklıma. *Seek-seek* yapınca araba çalışıverdi. O atlının *İrlig* olup olmadığını bilmiyorum; ama sonradan

⁸ Ana dili olan Hakasçaya ve Hakas kültürü ile Hakas Şamanizmine vakıf bulunan S. D. Maynagaşev, bizzat katıldığı *tigir tayii* esnasında okunan dualarda geçen *kük (kök) tigir* ifadesini, Türk runik metinlerinde olduğu gibi doğrudan mavi gök (*sinee nebo*) olarak açıklamıştır.

⁹ Ters yön, batı.

¹⁰ Efendi, tanrı.

bana anlatılana göre orası aslında şamanların yoluymuş ve biz de işte onların arasına girmişiz. Yoldan ilk geçişimizde saçı yapmamıştık, galiba o yüzden dönüşte geçmemize izin vermediler. Korkudan o şişenin hepsini orada yolda bıraktım. Yolun açık olması için içki yoksa bile ekmek gibi kişinin yanında ne varsa ruhlara bırakması gerekir” (Okutan Davletov, 2021: 73).

Söz konusu kurban geleneği, Şamanizmde köklü bir yere sahip olduğundan bu uygulama ile ilgili terimlerde hem ortaklık hem zenginlik söz konusudur. İlk olarak Türk ve Moğol halkları arasındaki Şamanizm terminolojisinin ortaklığına ya da kültürel ve dilsel etkileşime işaret etmesi bakımından ‘bayramlarda putlara içki sunulacağı zaman saçılacak kurban’ olarak tanımlanan Moğolca *tsatsal* ve ‘saçmak, serpmek’ anlamlarına gelen *tsatsah* kelimeleri (Altangerel, 2001: 340) örnek gösterilebilir. Birtalan da bu kelimenin ‘tanrılara sunulan süt, sütlü çay ya da kırmızı libasyonu’ yani *saçı* anlamına geldiğini ve Kalmukça ile Oyratçada da *tsatsl* şeklinde mevcut olduğunu, kökünün ise *saçu* fiili olduğunu belirtmektedir (2004: 589).

Saçı kavramı dışında Hakasçadaki şu kelimeler de dikkat çekicidir: *İliğ* ‘serpme, saçı’; *çaçığ* ‘iyelere (dağ, nehir vs) şarap, süt, çay saçma ritüeli’; *naniğ* ‘şarap saçmak’ (Subrakova, 2006: 144, 270, 958). Günümüzde Hakaslar tarafından sık kullanılan bu terimleri aşağıdaki dua metinlerinde görmek mümkündür. Haritonova’nın (2006: 206) T. S. Burnakova adlı bir Hakas şamandan kaydettiği dua tarafımızca Türkçeye aşağıdaki şekilde çevrilmiştir:

Ulu dağlarım, ulu nehirlerim!
Size *İlik*¹¹ yapıyorum!
Seek!
Yüce dağlarım, engin sularım!
Şaman ağacım! Size *İlik* sunuyorum!

Hakasların *köl tayii* dedikleri göl iyisi için düzenlenen kurban töreninde edilen aşağıdaki dua ise Butanayev tarafından kaydedilmiştir (2003: 243). Duada *çaçığ* kelimesi şu şekilde geçmektedir:

Toğıs İziğtığ Hara köl hayrahan! Dokuz kapılı Kara göl hayrahan!
Çiti tündüktığ Hara köl hayrahan! Yedi tündüklü Kara göl hayrahan!

¹¹ Hakasçada kelime *İlik* değil, *İliğ* olarak yazılmaktadır; ancak metin Rusçaya aktarılırken bu şekilde yazılmış olmalıdır.

Ah malnıñ südñner çaçıǵ pırerbıs,
Ah malnı soǵıp, tayıǵ iderbıs.

Ak malnı sütüyle saçı yapıyoruz,
Ak malı kesip, kurban ediyoruz.

Bu noktada Tıvacaya Moǵolcadan geçtiǵi düşünölen ve ‘acımak, merhamet etmek, affetmek’ anlamlarına gelen *örşe*- fiilinden türeyip ‘Ey Tanrım! Aman Tanrım!’ anlamlarında kullanılan bir ünlem olan *örşee*¹² (Ölmez, 2007: 235) de dikkat çekicidir. 44 yaşındaki Ernazar Kuular, kişisel görüşme sırasında günümüzde Tıva sınırları içerisindeki Tıvaların, komşuları olan Hakaslar ve Altayların aksine saçı sırasında *örşee* ünlemiyle kurban sunumu yapmakta oldukları bilgisini paylaşmıştır (11 Temmuz 2021). Tarafımızca yapılan taramalarda da Tıvaca sözlüklerde bu araştırmanın konusu olan *çök, çöök, çook, şök, sek, seek* ya da *söök* kelimelerine rastlanamamıştır. Tıva Cumhuriyeti Tuvalarından 44 yaşındaki Viktoriya Soyana Peemot ise yukarıdaki bilgiye ek olarak Tıvalar tarafından Güney Tıva olarak nitelendirilen Moǵolistan’ın Bayan Ölgıy Aymaǵı’ndaki Tıvaların, Altay Daǵı’na ve göǵe saçı yaptıkları ve kendisinin de bizzat tanıklık ettiǵi şaman ayinleri sırasında üç kez *çöök* dendiǵini ifade etmiştir (11 Temmuz 2021). Literatür taraması sonucunda Buryat topraklarında yaşayan Soyotların¹³ da şaman ayini esnasında saçı yapılırken söylenen nida anlamında hem *şöök şöök* hem de *söög söög* dedikleri tespit edilmiştir (Rassadin, 2003: 157; 2012: 140). Göröldüǵü üzere Moǵolistan Tıvaları, Soyotlar ve Güney Sibirya Türkleri arasında sosyokültürel ve lengüistik bütünlükten bahsedilebilmektedir.

Güney Sibirya Türklerinden Şorların Aba (Ayı) aşiretine mensup 1978 doğumlu Çıltıs Tannagaşeva da kişisel görüşme sırasında Şorların şaman ibadetlerinde *şök şök* dediklerini ifade etmiştir (12 Temmuz 2021). Maynagaşev de Radloff’a dayanarak Hakaslardaki *sek* ya da *seek* kelimesinin Şorlarda *şök, şok* ve Teleütlerle Altaylarda ise *çok* şeklinde söylendiǵini belirtmiştir (1916: 100). Göröldüǵü üzere Güney Sibirya Türkleri arasında söz konusu saçı geleneǵi, XX. yüzyılın başından XXI. yüzyıla dek aynı adla devam etmektedir.

¹² Moǵolcada *örşöö*- ‘affetmek, merhamet etmek’ anlamlarına gelmektedir: *Burkhan örşöö!* “Tanrı korusun!”. Bu fiil kökünden türeyen *örşöö* ise ‘merhamet, kutsama, af’ anlamındadır (Altangerel, 2001: 181).

¹³ Rassadin’e göre Soyotların konuştıkları dil Tofalar, Dukhalar ve Doǵu Tıvalarına yakın bir Türk dilidir (2012: 5, 153).

Buryatlarda Söög/Seeg

Bu çalışmada ortaya koyulmak istenen esas husus ise önceki çalışmalardan farklı olarak Eski Türk yazıtlarında tespit edilen *çök* kelimesi ve bu kelime etrafında şekillenen söz konusu ibadetin yalnız Türk halklarında bulunmadığı, Türkler, Moğollar ve Mançu-Tunguzlar gibi Altay halkları için ortak bir kültürel ve inaçsal öge olduğu, bu sebeple VIII-IX. yüzyıllardan çok daha eskiye dayanıyor olabileceği düşüncesidir. Nitekim gerçekleştirilen literatür taraması sonucunda Moğol halklarından Buryatlarda da bu nidanın aynı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Buryatçada *söög* kelimesi şu şekilde açıklanmaktadır: “*Şamanın ayin sırasında Söög! Söög! Söög! şeklinde üç kez seslenmesi, nida. İyeye, tanrıya her seslenişten sonra söylenir ve buna içki saçısı eşlik eder. Anlamı ise ‘kurbanı kabul et, yakarışa kulak ver’ şeklindedir*” (Şagdarov & Çeremisov, 2008: 186). Örnek olarak Okladnikov’un (1974: 19), Hangalov adlı bir Buryat araştırmacıdan aktardığı, Baykal kıyısında bulunan *Sagan Zaba* [Beyaz Kaya] adlı kutsal bölgenin iyelerine yapılan şu dua gösterilebilir:

Seeg!

Altın gün anamızın ışıklarıyla,

Yuvarlak ay atamızın ışığıyla,

Esege malan babamızın alkışıyla

Ehe Yüren anamızın alkışıyla [...].

Dampilova, Moğol halklarının şaman dualarında sıklıkla ritmik yapıyı dengelediği ve hitabeti süslemeye yaradığı gibi büyüsel etki yaratan *ay huray*, *seek/sook*, *şureg-şureg* gibi sürekli ses tekrarlarına başvurulmakta olduğunu ifade etmiş ve örnek olarak aşağıdaki Buryat duasını vermiştir (2012: 45-46):

Seeg! Buryaad bulgad hoyori seek!

Seeg! Buryat ve Bulagatlar, seek!

Seeg! Budaan mete budargahan, seek!

Seeg! Saçılmış darı gibi, seek!

Seeg! Bulag mete debergehen, seek!

Seeg! Dökülen pınar gibi, seek!

Dampilova’nın Moğol halkları için ifade ettiği ritmik yapıyı dengelemeye, hitabeti süslemeye ve büyüsel etki yaratmaya yarayan *ay huray*, *seek/sook* (Dampilova, 2012: 45) gibi sözcükler, Hakaslardaki *seek* ve *huray* nidaları ile örtüşmektedir. Nitekim XX. yüzyılın başında Sapogov köyünde yaşamış bir Hakas şaman olan Kam Pituk’un ayin başlangıcında geleneksel evin kapısına gidip eşikteki töslerin yani yardımcı ruhların çağrılması anlamına gelen *tös tarthanı*

sırasında ettiği duada *Huray huray hurayım! Söök söök söögeyim!* şeklinde haykırdığı kaydedilmiştir (Butanayev, 2006: 201).¹⁴ Mikhailov'a göre de Moğol halklarındaki *Ay huray, huray, huruy* nidaları, erken komünal sistem dönemine kadar uzanmaktadır ve totemik-orgiastik ritüellerle ilişkilidir. Duanın başında ya da sonunda tekrarlanan bu kod yani *huray*, tanrılardan merhamet dilenmek için kullanılmaktadır ve tekrarlanan *seeg* nidası ile örtüşmektedir; çünkü her ikisinin de büyüsel bir işlevi vardır (Mikhailov'dan aktaran Dampilova, 2017: 47-48).

Dampilova'ya göre bu ayinlerde yalvarma ve kurban sunma olarak ifade edilebilecek iki ana işlev bulunmaktadır. Ayinin dua kısmı, insanın yardım isteğini ve zarar görmeme dileğini gösterirken, saçı yani kurban kısmı ise insan dünyasındaki dengeyi sürdürebilmek için gerçekleştirilmektedir (2012: 46; 2017: 48):

<i>Khara mongol burkhandaa</i>	Kara Moğol'a, tanrılara
<i>Harbayn bayna ejenşni.</i>	(Sunuların) sahibi hediyeler sunuyor.
<i>Söög khayrkhan, barandaa khürtegt!</i>	Söög <i>khayrkhan</i> , hepsini alınız!

Baykal Gölü'nün kuzey kıyıları, Eski Çağ ve Orta Çağ'dan kalan petroglifler bakımından oldukça zengindir. Buryatların inanışlarına göre kayalarda ve dağlardaki bu çizimler, tanrılar tarafından yapılmıştır. Örneğin Baykal Gölü'nün Aya kayasındaki resimlerin iyisi, Tanrı Ergel Sagan Noyon, o bölgedeki köylerin ve halkın koruyucusu olarak tapınım görmektedir. Bu sebeple *taylğan*¹⁵ esnasında ona şöyle seslenilmektedir (Baldaev'den aktaran Daşieva, 2012: 22-23):

Seeg!
Altın yeri koruyan
Aya'nın iyisi
Resimli tanrı
Ergel ak iye
Kutlu ak tanrı!
Ak saçlı ak hatun

¹⁴ Butanayev bu duayı, söz konusu ayinde bulunmuş olan 1889 doğumlu P. N. Kotojekov'dan 1973'te kaydetmiştir.

¹⁵ *Taylğan* ya da *taylagan*, Buryatlarda dağ, nehir, göl gibi yerlerin iyeleri için düzenlenen dua ve kurban ayinlerinin adıdır (Daşieva, 2009: 32). Kelime, Hakasçada aynı anlamdaki *tayığ* kelimesi ile ilişkili olmalıdır.

Bu toprakları koruyun
Yurdumuzu koruyun!
Sürülerimizi ve yılmimizi çoğaltın.
Bizi varlıklı ve mutlu kılın,
Torunlarımızı ve onların çocuklarını gösterin!
Sayımızı artırın ve bizi esen kılın!

Altayca Bir Kelime Olarak Çök/Sök

Türk runik metinlerinde tespit edilen *çök* kelimesi ve bu kelime etrafında şekillenen saç ritüelinin Altay Şamanlığında ortak bir unsur olduğu ve Türk runik metinlerinin yazıldığı Orta Çağ'dan çok daha eskiye dayandırılabilceği düşüncesi yukarıda ifade edilmiştir. Bu düşünceden hareketle Türk ve Moğol halklarında *çök*, *çöök*, *şök*, *şöök*, *sök*, *söök*, *söög*, *sek*, *seek* ve *seeg* gibi farklı biçimlerde kaydedilmiş olan bu sözcüğün eski ve ortak bir Altayca sözcük olabileceği ihtimali üzerinde durma gerekliliği doğmaktadır.

Kelime, yukarıda örnekleri verilmiş olan Türk dillerinde *çök*, *çöök* ve *şök*, *şöök* olarak /ç/ ve /ş/ sesi ile söylenirken Hakaşçada ise Moğol dillerinden Buryatçadaki gibi *söök* ve *seek* şeklinde /s/'li olarak yaşamaktadır. Karahan, /ş/ > /s/ değişmesinin Kıpçak grubundaki bazı Türk dillerinin karakteristik özelliği olduğunu ve Kıpçakların bu ses özelliğini ilk anavatanlarındaki komşularından almış olabileceklerini belirtmiştir (2003: 41-42). Arıkoğlu'nun (2012: 25) Eski Moğolca kelime başı /s/ sesinin modern Moğolcada genelde korunmakla birlikte bazı kelimelerde /ş/'ye dönüştüğü ve bu seslerin Tıvacada da /ş/'li olduğu ifadesi de bu görüşü desteklemektedir. Örnek olarak Moğolca *tsagaan* kelimesi gösterilebilir. Bilindiği üzere 'ak, beyaz' anlamına gelen bu kelime Buryatçada *sagaan*, Tıvacada *şagaa*, Altaycada ise *çaga* olarak kullanılmaktadır. Bu durumda *sök-şök-çök* kelimeleri üzerinden de bir /s/-/ş/-/ç/ dönüşümünden bahsetmek mümkün görünmektedir. Aydın da *şad* kelimesinin Uygur yazıtlarında iki kez *çad* olarak yazıldığını belirtmekte ve Türk runik alfabesinde /ş/ sesini gösteren işaretin /s/ sesini de karşıladığını unutmamak gerektiğini ifade ederek Eski Türkçede diyalektler üzerinde durmuştur (2018: 170-171).

Bu bilgiler bizi eski Türkçedeki 'diz çökme, itaat etme, parçalama, aşağı indirme, bir engeli aşma' (Nadelyayev at al., 1969: 510; Clauson, 1972: 819) anlamlarına gelen *sök-* ile Orta Türkçe metinlerde geçen aynı anlamlı *çök-* fiiline

götürmektedir. Bilindiği üzere Bilge Kagan Doğu 27’de *karıg söküpen* ‘karı sökerek’; Bilge Kagan Kuzey 10’da *tizligig sökürtüm* ‘dizlilere diz çöktürdüm’; Bilge Kagan Doğu 3 ve 13’te ise *tizligig sökürmiş* ‘dizliye diz çöktürmüş’ (Tekin, 2014: 46, 50, 54, 60-61) ifadeleri yer alırken kelimenin /ç/’li varyantı karşımıza çıkmamaktadır. XI. yüzyıl metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de ise aynı anlamda hem *çök-* hem de *sök-* fiili kullanılmaktadır. Örnek olarak 4058. beyitteki *iki tiz bile sök* ‘iki diz üzerine çök’ ve 5457. beyitte *çöküp bardı egnim* ‘omuzlarım çöktü’ ifadeleri gösterilebilir (Arat, 1947: 409, 542; 1959: 294, 391).

Starostin et al. *çök-* fiilini Tunguzca, Korece, Japonca, Moğolca ve Türkçe gibi akraba kabul edilen dillerde arayarak kelimenin ortak Altayca kökenine işaret etmişlerdir (2003: 450, 1305). Anadili Korece olan Dr. Juyeong Jang, modern Korecede *cuk* 죽 (jug, juk, cug, çuk) fiil kökünün ‘ölmek’, *cuği-* fiilinin ise ‘öldürmek’ anlamlarına geldiği bilgisini paylaşmıştır (28 Ocak 2021). Dikkat çekicidir ki Hakasçada da *sokh-* fiilinin birinci anlamı ‘dövmek’ iken ikinci anlamı ‘kesmek, öldürmek’ olarak karşımıza çıkmaktadır (Subrakova, 2006: 485). Ayrıca Altay halklarından Tunguz-Mançuların dillerinde de biçimsel ve anlamsal olarak benzer fiillerin var olması dikkat çekicidir. Örneğin, Mançu-Tunguz dilleri için ortak kök olan ve ‘baş eğmek’ anlamına gelen *suk*’tan türeyen *suka-* fiili Mançucada ‘bir şeyi dökmek’ anlamında da kullanılmaktadır. Yine Mançu-Tunguz dillerinde *suku-* ‘bozmak, kırmak, parçalamak, zarar vermek, ihlal etmek’ anlamlarını taşıırken, *suksu-* fiili ise ‘saçmak’ anlamındadır. Aynı kökten türeyen ve Mançuca *sukduhen-* ‘bir kurbanın ruhlar tarafından kabul edilmesi’; Negidalce *sugde/sugdeçe* ‘kurban sunmak’; Ulçça *sugdu-*, *sugdiçi-* ‘putların önünde kurban sunmak’; Orokça *sugdiçi-* ‘ölenin ruhuna yemek sunmak’ (Tsintius, 1975: 118, 122) anlamlarını taşıyan sözcükler ise Altay Şamanizmindeki kurban ve saç geleneğine işaret etmesi bakımından mühimdir.

Daha önce belirtildiği gibi Radloff (1985: 372) ve Kızlasov (2001: 246-247) Yenisey yazıtlarındaki *çök* kelimesini *sök* ile aynı doğrultuda, diz çökmek ve inmek kavramlarıyla açıklamışlardır. Bu noktada Aydın’ın Yenisey yazıtlarındaki *çök* kelimesinin ayinsel bir ünlem olduğu görüşüne katılmakla birlikte dinî bir eylem olan kurban töreni sırasında itaat ve yükünmenin yani diz çöküp eğilmenin söz konusu olduğunun vurgulanması gerektiği düşüncesindeyiz. Ağca da Eski Türkçe dönemindeki *yükün-* ve *sök-* fiillerinin, bedensel hareketleri gösteren ‘birisinin önünde baş ile ya da bel ile eğilmek’ ve ‘diz ile çökmek’ kaynak

anlamlarının zamanla metaforlaşarak ‘itaat etmek’, ‘tapınmak, ibadet etmek’ anlamlarına dönüştüğünü ifade etmiştir (2021: 7-8). Ayrıca Şamanlıktaki bu kurban, saçı yöntemiyle dağıtılarak, küçük parçalara ayrılarak sunulduğuna göre Eski Türkçedeki *sök-* ve Mançu-Tunguz dillerindeki *suk-* kökünün yukarıda belirtilen parçalama, dağıtma, saçma anlamı da bağlamdan uzak görünmemektedir. Nitekim Tuvacada *sögürü*¹⁶ ‘selamlamak, selam vermek, yaltaklanmak’; *sök-* ise ‘sökme, çekip çıkarmak, koparmak’ (Ölmez, 2007: 253) anlamlarına gelmektedir. Moğolcada da *sögdöh* ‘diz çökmek’ (Kruçkin, 2006: 516-517), ‘itaat etmek, birinin önünde diz çökmek, hürmet sunmak’ (Kruçkin, 2006: 786) anlamlarındayken *sögnöh* ‘bayramlarda veya şenliklerde şarap ya da kırmızı sunmak veya dökmek’ (Lessing, 1960: 731) anlamına gelmektedir. Moğolistan Kazaklarından Dr. Raima Auyes Khan da *sögnöh* kelimesinin günümüz Moğolcasında ‘içki sunmak, ikram etmek’ anlamında kullanıldığı bilgisini paylaşmış ve sözlük taramasından elde edilen verileri desteklemiştir (31 Ocak 2021). Görüldüğü üzere Altay dillerinde ‘eğilmek, çökmek, parçalamak, saçmak, dağıtmak, öldürmek ve kurban sunmak’ anlamlarının söz konusu fiiller için ortak olduğundan bahsetmek olanaklıdır.

Sonuç

Bu çalışmada şimdiye dek yalnız üç Yenisey bölgesi yazıtında tespit edilen *çök* kelimesinin ve bu kelime etrafında şekillenen saçı ritüelinin Altay halklarının Şamanizminde ortak bir unsur olduğu ve Eski Türkçe döneminden çok daha eskiye dayandırılabilmesi ileri sürülmüştür. Bu doğrultuda Türk ve Moğol halklarında *çök*, *çöök*, *şök*, *şöök*, *sök*, *söök*, *söög*, *sek*, *seek* ve *seeg* gibi farklı biçimlerde kaydedilmiş olan bu ünlemin eski ve ortak bir Altayca sözcük olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Özellikle Eski Türkçedeki *sök-* ile Mançu-Tunguz dillerindeki *suk-* fiillerinin anlamları ve bu fiillerle aynı adı taşıyan ayinlerin yapısı karşılaştırılarak runik metinlerdeki *çök* nidasının temelinde yatan esas düşüncenin, yükünülen kutsala kurban nesnesini katı ise küçük parçalara ayırarak, sıvı ise saçarak sunmak olduğu ileri sürülmüştür. Kelimenin anlamı konusunda ise Çarlık, Sovyetler ve Rusya Federasyonu dönemi kaynaklarına başvurulmuş ve bu kaynaklarda da kelimenin, ayinlerde libasyon sırasında çıkarıldığı bilgisinin verildiği ifade edilerek Erdal ve Aydın’ın görüşleri

¹⁶ Yakutçada da *suguruy* ‘diz çökmek, eğilmek’ anlamına gelmektedir (Sevortyan, 2003: 343).

desteklenmiş, ayrıca Radloff'un getirdiği açıklamada doğruluk payı bulunabileceği ifade edilmiştir. Üretilen yeni çalışmalarla birlikte her geçen gün daha fazla ilerleme kaydedilen Türkoloji sahasında bu konudaki tartışmalar henüz sona ermemiştir. Ancak kurban sunma geleneği üzerinden Eski Türkler ile günümüz Sibiryalı Türkleri, Moğol halkları ve Mançu-Tunguzların da dâhil olduğu Altaylılar arasında Şamanizm bağlamında kültürel devamlılıktan söz etmek mümkün görünmektedir.

Kaynak Kişiler

Çiltıs Tannağaşeva, 12 Temmuz 2021 (Telefon Görüşmesi); Ernazar Kuular, 11 Temmuz 2021 (Telefon Görüşmesi); Juyeong Jang, 28 Ocak 2021 (Telefon Görüşmesi); Raima Auyeskan, 31 Ocak 2021 (Telefon Görüşmesi); Viktoriya Soyan Peemot, 11 Temmuz 2021 (Telefon Görüşmesi).

Kaynakça

Ağca, F. (2021). Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki başlıgık yüküntür - tizligig söküür - İbaresini Hakkında. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 52, 1-16.

Altangerel, D. (2001). *Orchin Tsagiyn Mongol-Angli Tol' (A Modern Mongolian-English Dictionary)*. 2nd Ed. Ulaanbaatar: Interpress.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II Tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arıkoğlu, E. (2012). Tuva Türkçesinde Moğolcadan Alınan Unsurların Ses Bilgisi Açısından Durumu. *Dil Araştırmaları*, 11, 17-36.

Asilgaraev, Ş. N. et al. (2007). *Tatarsko-Russkiy Slovar I-II*. Kazan: İzdvo Magarif.

Aydın, E. (2013a) Yenisey Yazıtları. In Ölmez, M. (Haz.), *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig* (pp. 17-277). Ankara: BilgeSu Yayınları.

Aydın, E. (2013b). Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler. *Türkbilig*, 26, 37-49.

Aydın, E. (2017). A Shamanistic Exclamation in the Yenisei Inscriptions: Çök! *Central Asiatic Journal*, 60(1/2), 13-17.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Bayram, B. (2013). *Ulıp Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları.

Bayram, B. (2015). Gyula Mészáros'un 1908 Yılı Raporuna Göre Çuvaşlar Üzerine Tespitler. *Türk Dünyası*, 40, 21-35.

Birtalan, Á. (2004). Mongolian Shamanic Texts. In Walter, M. N. et al. (Eds.), *Shamanism: An Encyclopedia of World Beliefs, Practices, and Culture I* (pp. 586-92). Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

Butanayev, V. Y. (1999). *Hakassko-Russko İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar*. Abakan: İzd. HGU.

Butanayev, V. Y. (2003). *Burhanizm tyurkov Sayano-Altaya*. Abakan: İzd-vo HGU.

Butanayev, V. Y. (2006). *Traditsionny şamanizm Hongoraya*. Abakan: İzd-vo HGU im N. F. Katanova.

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Dampilova, L. S. (2012). *Şamanskie Pesnopenie Buryat: Simvolika i Poetika*. 2. Baskı. Moskva: Vostoçnaya Literatura.

Dampilova, L. S. (2017). Etnomentalnye Kody v Şamanskıh Tekstah Mongolskiıh Narodov. In *Cultural Heritage Of The Mongols: Manuscript And Archival Collections. Third International Conference under the Patronage of the President of Mongolia* (pp. 47-48). St. Petersburg & Ulaanbaatar.

Daşieva, L. D. (2009). *Buryatskiy Krugovoy Tanets Yohor: İstoriko-Etnografiçeskiy, Ladovy, Ritmiçeskiy Aspekty*. Ulan Ude: İzd-vo BNTs SO RAN.

Daşieva, N. B. (2012). *Traditsionnye Obschestvennye Prazdniki Buryat: İstoriya i Tipologii*. Sibir: Etnosy i kultyury. Vypusk 12. Ulan Ude: İzd.-poligr.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Er-Tarduş (B. Y. Bedyurov). (2005). *Grammatika Altayskogo Yazıka*. İzd. 2-oe. Gorno Altaysk: Ak Çeçek.

Fedotov, M. R. (1996). *Etimologiçeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka II*. Çeboksarı: Çuvaşski gosudarstvenny institut gumanitarnyh nauk.

Haritonova, V. İ. (2006). *Feniks iz Pepla? Sibirski Şamanizm na rubeje tysyaçetiy*. Moskva: Nauka.

İnan, A. (1998). Türk Şamanizmi Hakkında. In *Makaleler ve İncelemeler I* (pp. 389-396). 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karahan, L. (2003). Türkiye Türkçesi Ağızlarında ş > s Değişmesi ve Çalış Beldesi (-Haymana) Ağzı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 41-62.

Kızlasov, İ. L. (2001). Smena Mirovozzreniya v Yujnoi Sibiri v Rannem Srednevekovye (İdei Yedinobojiya v Yeniseyskih Nadpisyah). *Drevniye Tsivilizatsii Yevrazii. İstoriya i Kultura. Materialy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşennoy 75-Letiyu Deystvitelnogo Çlena Akademii Nauk Tadjikistana, Akademika RAEN, Doktora İstoriçeskih Nauk, Professora B. A. Litvinskogo (Moskva, 14-16 oktyabrya 1998 g.)* (pp. 243-270). Moskva: Vostoçnaya Literatura.

Kruçkin, Y. N. (2006). *Bolşoy Sovremenniy Russko-Mongolski-Mongolsko-Russkiy Slovar*. Moskva: ACT, Vostok-zapad.

Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.

Malov, S. Y. (1952). *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov. Teksti i Perevodi*. Moskva-Leningrad: İzd. Akademii Nauk SSSR.

Maynagaşev, S. D. (1916). Jertvoprinoşenie Nebu u Beltir. Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii. *Tipografiya İmperatorskoy Akademiya Nauk*. 14(3), 93-102.

Medvedev, V. V. (2016). Predmety-Apotropei v Traditsiyah Çuvaşey. *Nauçniye Vedomosti Belgu (Belgorodskogo Gosudarstvennogo Universiteta). Seriya: İstoriya. Politologiya*. 8(38), 144-149.

Nadelyayev, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: İstitut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

Okladnikov, A. P. (1974). *Petroglify Baykala: Pamyatniki drevney kultury narodov Sibiri*. Novosibirsk: Nauka.

Okutan Davletov, N. (2021). *Hakas Türklerinde Şamanizm ve Ölüm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen. (Tuvacanın Sözvarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Pürbeyevev, G. Ts. (2001). *Bolşoy Akademiçeskiy Mongolsko-Russkiy Slovar I*. Moskva: Academia.

Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Rassadin, V. İ. (2003). *Soyotsko-Buriatsko-Russkiy Slovar*. Ulan Ude: İzd-vo Respublikanskaya Tipografiya.

Rassadin, V. İ. (2012). *Yazık soyotov buryatii*. Elista: İzd-vo KGU.

Rodionov, V. G. (2016). Çuvaşskie Kalendarnye Obryadovye Teksty (k Probleme Rekonstruksii Osnovnyh Tsiklov). In *Traditsionnaya Kultura Narodov Povoljya: Materialy III Vserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii s Mejdunarodnym Uçastiem II (M-Ya.)* (pp. 118-126). Kazan: İhlas.

Salmin, A. (1994). *Narodnaya Obryadnost Çuvaşey*. Çeboksarı: Çuvaşskiy gumanitarnyi institut.

Semenova, T. V. (2015). *Osobennosti Obryadovogo Kalendarya Çuvaşey v Etnokontaktnoy s Tatarami Zone*. MAE RAN, Otdel etnografii vostoçnyh slavyan i narodov evropeyskoy çasti Rossii. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Sevortyan, E. B. (2003). *Etimoloğičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov: Obsçhetyurkskie i Mejtyurkskie Osnovy Na Bukvu "L", "M", "N", "P", "S"*. Moskva: Nauka.

Starostin, S. et al. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III*. Leiden-Boston: Brill.

Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar' (Okolo 22 tis. Slov)*. Novosibirsk: Nauka.

Şagdarov, L. D. & Çeremisov, K. M. (2008). *Buryadsko-Russkiy Slovar I-II*. Ulan Ude: Respublikanskaya Tipografiya.

Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tsintius, V. İ. (1975). *Sravnitelny Slovar Tunguso-Mançjurskih Yazıkov I-II*. Moskva: Nauka.

Verbitskiy, V. (1884). *Slovar Altayskago İ Aladagskago Nareçiy Tyurskago Yazıka*. Kazan: Tipografiya V. M. Klyuçnikova.

Yadanova, K. V. (2013). *Predaniya, legendy, byliçki telengitov dolını Ere-Çuy*. Red. Smirnov, Yu. I. Gorno Altaysk: Nİİ Altaistiki im S. S. Surazakova.